

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

JULIJAN MEDINI

Početakom osamdesetih godina prošlog stoljeća u Ivoševcima kod Kistanja u blizini rimskoga vojnog logora Burnuma, na zemljištu Sime Jankovića otkriven je zavjetni žrtvenik, objavljen u *CIL-u* III pod brojem 9898.¹ Natpis koji je uklesan na toj ari sadrži, između ostaloga, i jedan osebujan i u takvu obliku dosada nezabilježen pojam iz strukture rimske i italske religije, da ga je potrebno obraditi znatno detaljnije nego što je to učinjeno u literaturi u kojoj je prethodno objavljen, tim više što je kod nekih autora, pa čak i u *Corpusu*, prezentiran nepotpun tekst natpisa, koji se uz to tretirao kao ulomak, dok su ga drugi smatrali djelomičnim falsifikatom.

Natpis je uklesan na žrtveniku visine 33,5 cm, širine 14,5 cm i debljine 13,5 cm. Široka dvodijelna profilacija teče oko tri strane are odjeljujući visoku bazu i gornji dio s udubljenjem od natpisnog polja dimenzija 11,5 za 10. cm. Natpis je uklesan u tri brazde jednake širine (2,3 cm), osim dva početna slova (*LE*) u posljednjoj brazdi koja su nešto manja (1,7 cm visoka). (Tabla I, sl. 1—2.)

Tekst natpisa prema *CIL-u* glasi:

CORAN / VS . IOVI / LE . V . S /

Međutim, nakon kolacioniranja natpisa utvrdio sam da prva brazda natpisa sadrži još jedno slovo. Naime, ispred slova *C* u toj brazdi, koje je kao i sva ostala slova natpisa duboko uklesano, uočava se još jedno slovo *C*. To je slovo svojim donjim dijelom spojeno sa slovom *C* od imena *Coranus*; približno je istih dimenzija, ali je znatno pliće urezano. U prvi bi se mah moglo pomisliti da se radi o ordinatorovu (krivom) predlošku početka natpisa u toj brazdi, ali tragovi ordinatora na natpisu, kao što je npr. linija koja dijeli prvu od druge brazde, znatno su pliće, odnosno te su linije

¹ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, str. 2378.

samo uparane.² Stoga je vjerojatno, a to potvrđuju i drugi argumenti (o čemu kasnije), da je klesar prilikom izrade natpisa zaboravio uklesati praenomen dedikanta pa je tu grešku kasnije ispravio i dodao početno slovo praenomena. Razloge zbog kojih nije to slovo uklesao jednako duboko kao i ostala slova brazde treba eventualno tražiti u malom prostoru koji mu je preostao između slova *C* (od imena *Coranus*) i lijevog ruba spomenika, pa je urezivanjem samo naznačio slovo praenomena.

Nemajući pred sobom cjeloviti tekst prve brazde, a držeći natpis ulomkom, jer je kao takav prvi put i bio objavljen u *Bullettinu*,³ Mommsen je smatrao da je ime *Coranus* u funkciji kognomena a ne nomina gentile. To se sigurno ne bi moglo dogoditi da je imao prilike vidjeti spomenik ili da je bio upozoren na sva slova prve brazde.⁴ Određivanje, pak, funkcije imena *Coranus* u okviru onomastičke formule bitno je za pravilnu interpretaciju natpisa, a posebno za njegovo datiranje.

Još veći nesporazumi nastali su u vezi s tumačenjem treće brazde teksta, a posebno prvih dvaju slova te brazde. Uglavnom na temelju razlika u dimenzijama između prvih dvaju slova (*LE*) i drugih slova te brazde (*V.S*) Mommsen, koji nije prihvatio predloženo čitanje tog retka u obliku koji su sugerirali najprije Glavinović⁵ a zatim Hula,⁶ zaključio je »mihi litterae *LE* a manu posteriore, fortasse recenti adiectae visae sunt«. ⁷ To je mišljenje

² Ordinatoreve linije naziru se na pojedinim mjestima, a sve su u cjelini znatno pliće od početnog slova *C* (usp. Tablu I, sl. 2).

³ M. Glavinović, »Inscrizioni inedite, Burnum (Kistanje)«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, V (1882), str. 34, br. 7: *C(aius) Ora(n)i / us Iovi (Cae) / le(sti) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) /*. Iako se u popratnom tekstu uz natpis nigdje izričito ne kaže da se natpis smatra fragmentarnim, taj zaključak proizlazi na temelju analize prepisa brazdi teksta natpisa i, još više, Glavinovićeve lekcije.

⁴ Usp. *CIL*, III, str. 2387. Sudeći po podacima u *CIL-u* Mommsen je, osim podataka o natpisu iz Glavinovićeva članka u *Bullettinu*, V, nesumnjivo koristio i podatke iz Kataloga A (kameni spomenici) Arheološkog muzeja u Splitu, koji je počeo voditi F. Bulić, a gdje je natpis uveden pod br. 298. I Mommsen je, međutim, kao i Glavinović držao da je natpis u desnom dijelu fragmentaran pa je kao takav prepis natpisa i označen u *CIL-u*.

⁵ M. Glavinović, *sp. mj.: Iovi [Cae]le(sti)*.

⁶ Hula, *Mittheilungen*, XIII, str. 95: *le(tus)*.

⁷ Na temelju podatka u nastavku citiranog pasusa: »etiam in latere sinistro V.S.L.M. a manu recenti, ni fal'or, incisae sunt« (*CIL* III, sp. mj.), dade se zaključiti da je, osim podataka iz *Bullettina*, V, i Bulićeva kataloga, Mommsen posjedovao i detaljnije informacije o natpisu i spomeniku. Zaista, na lijevoj strani žrtvenika uparana je zavjetna formula i to vertikalno u odnosu na smjer slova natpisa na prednjoj strani (Tabla I, sl. 3). Ta je činjenica, između ostaloga, utjecala na Mommsena i ostale istraživače da natpis smatraju djelomičnim falsifikatom.

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

u cijelosti usvojio Patsch, koji je izostavio ta dva slova iz rekonstrukcije treće brazde, tako da, prema njemu, autentični tekst natpisa glasi: *Coranus Iovi v(otum) s(olvit)*.⁸

Na temelju uvida u navedena mišljenja i prijedloge, a naročito na temelju analize osobina dopune *LE*, može se zaključiti da su ta dva slova zaista naknadno uklesana u tekst natpisa. To međutim ne znači da je ispravan Mommsenov, a pogotovo ne Patschov stav. O kasnijem uklesavanju tih dvaju slova dopune govore njihove manje dimenzije, samo djelomično uvjetovane nedovoljnim dimenzijama prostora lijevo od slova *V(otum)* i *S(olvit)*⁹ i posebno položaj slova *V* i *S* u sredini zadnje brazde natpisa, što nedvojbeno pokazuje da su ta dva slova votivne formule (*V S*) u prvoj verziji činila čitav tekst posljednje brazde natpisa. S druge strane, karakteristično je da oba slova dopune (*LE*) čine cjelinu koja je distinguensom odijeljena od slova *V*, a taj distinguens po dimenzijama i visini odgovara dimenzijama slova dopune, a nije u skladu sa slovima zavjetne formule. On je, naime, u brazdi uklesan niže od distinguensa koji se nalazi između slova *V* i *S*. To znači da je taj distinguens uklesan istovremeno s dopunom, s ciljem da razdvoji dvije cjeline: dopunu *LE* od votivne formule *V S*.

Dakle, u prvoj verziji, kada se u nju uključi i ispravka prve brazde, odnosno uklesavanje početnog slova prenomena (*C*), što je po svoj prilici bilo učinjeno neposredno nakon uočavanja greške, tekst natpisa je glasio:

C(aius) Coranus Iovi v(otum) solvit

Koje su potrebe i kada uvjetovale dopunjavanje trećeg retka natpisa slovima *LE*? U rješavanju tog problema polazilo se je uglavnom od pretpostavke da dopuna i sadržajno pripada tekstu treće brazde i da čini cjelinu sa zavjetnom formulom. U pokušaju da u tom smislu protumači natpis najdalje je otišao Hula, predlažući čitanje *le(tus)*.¹⁰ Mommsenu se ta lekcija nije činila dovoljno opravdanom niti argumentiranom, vjerojatno zbog toga što se na svim zavjetnim natpisima riječi votivnih formula pišu u pravilu samo

⁸ K. Patsch, »Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja«, *GZM*, VII (1895), str. 392. Najdalje u tretiranju natpisa kao sumnjivog otišao je G. Alföldy (*Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969), jer uopće ne donosi ime *Coranus* niti u popisu gentilicija niti kognomina.

⁹ Prostor zaista nije toliko širok da bi se moglo uklesati po dimenzijama potpuno analogno slovo, ali je bilo moguće uklesati slovo po visini jednako ostalim slovima u brazdi. Međutim, osim težnje da slova budu proporcionalna, koja je vjerojatno bila prisutna prilikom dopunjavanja natpisa, razloge uklesavanja manjih slova dopune *LE* treba možda tražiti i u sadržaju poruke dopune, o čemu kasnije.

¹⁰ Hula, *Mitteilungen*, sp. mj.

početnim slovima.¹¹ Da se je, dakle, htjelo dopuniti tekst tom riječi (*laetus*), bilo je dovoljno uklesati samo njeno početno slovo, tim više što je i prostor lijevo od slova *V* pružao dovoljno mogućnosti da se tu ukleše slovo *L*, koje bi po dimenzijama bilo analogno ostalim slovima zavjetne formule, pa čak i da se ostavi razmak između tog slova i slova *V*, jednak po širini i razmaku koji postoji između slova *V* i *S*. U tom slučaju bilo bi veoma teško uopće i zapaziti da je u pitanju naknadni zahvat i dopunjavanje teksta natpisa. Ovako bi, međutim, slijedeći Hulinu lekciju (da se zaista radi o slovima riječi *laetus*), klesar napravio nekoliko grešaka istovremeno; nastojeći da dade što više slova te riječi postupao je protiv uobičajenih pravila o pisanju te riječi u zavjetnim formulama, zatim je iz istog razloga smanjio dimenzije slova te narušio cjelinu brazde i natpisa u estetskom pogledu, a na kraju diftong *ae* zamijenio oznakom vokala *e*. Logične razloge takvim postupcima s tom toliko uobičajenom i čestom (gotovo obveznom) riječi u zavjetnim završnim formulama nije moguće utvrditi, pa je Mommsen, ne nalazeći drugo i prihvatljivije tumačenje tog neobičnog epigrafičkog zahvata, krenuo drugim putem te pretpostavio da je u pitanju falsifikat, možda suvremen vremenu nalaza. Njegov stav »*recenti adiectae*« mogao bi se prihvatiti, ali uz ogradu i tumačenje da slova dopune (*LE*) nisu mogla biti uklesana mnogo kasnije od izrade žrtvenika i nastanka prvobitnog teksta natpisa a nikako »*a manu posteriore*«. Uz argumente epigrafičkog karaktera to potvrđuju i elementi sadržaja natpisa.

Naime, pažljiva analiza svih elemenata natpisa i usporedba osobina klesanja i ductusa slova drugih dijelova (riječi) natpisa (s djelomičnim izuzetkom slova *C* prenomena i to uglavnom samo s obzirom na dubinu rezanja slova) s istovjetnim elementima slova dopune *LE*, pokazuje da postoje međusobne sličnosti bitnog karaktera i značenja. Te se sličnosti odnose na dubinu klesanja slova i na izvedbu trokutastih završetaka horizontalnih hasta slova *LE* i završetaka slova *C*, *S*, *V*, *S* na natpisu. U cjelini gledajući, kada se ne bi radilo o različitim dimenzijama slova dopune, bilo bi veoma teško uočiti po osobinama stila i načina obrade slova, da je u pitanju naknadna intervencija u tekstu, jer su te osobine natpisa gotovo potpuno identične. Epigrafičke, dakle, osobine upućuju na zaključak da je dopuna (*LE*) nastala u antici, po svoj prilici neposredno nakon dovršenja teksta natpisa — zavjeta Jupiteru. U prilog takvu zaključku govore i okolnosti nalaza, posebno zbog toga što je taj zavjetni žrtvenik samo dio cjeline koju čine četiri votivne are, postavljene u Jupiterovu svetištu ili svetom mjestu u blizini vojnog

¹¹ Usp. R. Cagnat, *Cours d'epigraphie latine*, IV izdanje, Paris, 1964; I. Calabi L'ementani, *Epigrafia latina*, III izdanje, Milano, 1973, str. 493 i dalje.

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

logora.¹² Ti su spomenici slučajno otkriveni (vjerojatno 1881. god.), a zatim pohranjeni u Arheološkom muzeju u Splitu, gdje se i sada nalaze.¹³ Takve okolnosti nalaza i, posebno, čuvanja spomenika, kada i ne bi bilo drugih argumenata, isključuju mogućnost bilo kakva zahvata u tekstu natpisa i smislu Mommsenove pretpostavke »fortasse recenti«.¹⁴

Što se tiče dokaza koji posvjedočuju antičko podrijetlo dopune a odnose se na sadržajnu stranu natpisa, potrebno je naglasiti da je jedan od razloga što se dopuna smatrala falsifikatom bilo i to što je, prema mišljenju navedenih autora, nije bilo moguće adekvatno i logično protumačiti i uklopiti u sadržaj teksta natpisa. Sažeto rečeno, ona je stršila iz teksta uobičajenog zavjeta i remetila njegov smisao te je bila strano tijelo u logičkoj i sadržajnoj cjelini uobičajenog zavjeta Jupiteru. Radom Mommsena i drugih bile su iscrpene mogućnosti tumačenja dopune kao zasebne cjeline, odnosno kao jedne riječi koja bi se nalazila u okviru završne zavjetne formule. Trebalo je poći korak dalje i potražiti mogućnost drugačijeg rješenja te pokušati protumačiti dopunu uklopivši je u okvire riječi koja joj prethodi u slijedu teksta natpisa. Naime, skupa s prethodnom riječi, imenom Jupitera u dativu (*Iovi*) dopuna (*le*) čini jednu leksičku i sadržajnu cjelinu, iako dosada nepotvrđenu kao materijalnu činjenicu u tekstovima na latinskom jeziku.

Zavjeti *iúvilas* (*iúvilú*, *iúvilas* na oskičkom = *diovila*, *iovila* u singularu, te *diovilae*, *iovilae* u pluralu latinskog jezika čine u znatnosti poznatu kategoriju natpisa iz Kapue, koji su pisani na oskičkom dijalektu a potječu iz IV—III st. prije n. e.¹⁵ Tekstovi su urezani na

¹² K. Patsch, *sp. mj.* »U Ivoševcima, koji su 2 km zapadno od Burnuma, mora da je bio Jupiterov hram, jer su ondje na zemljištu Sime Jankovića najednoć najgna četiri oltara toga boga«.

¹³ Ostali spomenici iz tog svetišta publicirani su u *CIL-u* pod brojevima 9899, 9900, 9901, dakle uz Coranov žrtvenik a naznačena je i nj hova zajednička provenijencija. Karakteristično je, prema podacima iz Kataloga A Arheološkog muzeja u Splitu, da je Coranov žrtvenik bio nabavljen već 1881. god., dakle godinu dana ranije nego što je publiciran, a vjerojatno je te godine i pronađen.

¹⁴ Na stav Mommsena, kako je rečeno, utjecala je i činjenica što je na lijevoj bočnoj strani žrtvenika uparana još jedna zavjetna formula (usp. bilj. 7). Posebno je potrebno naglasiti praktičnu neodrživost pretpostavke o mogućnosti da se u jednoj tako zabačenoj sredini, kao što su Ivoševci u kratkom vremenu od otkrića žrtvenika do njegove nabavke za Arheološki muzej u Splitu intervenirala na prednjoj i jednoj bočnoj strani spomenika tako, da se vidi veliko poznavanje antičke kulture i solidna klesarska vještina.

¹⁵ Najdetajnije o *iúvilas* natpisa i spomenicima pisao je J. Heurgon u *Études sur les inscriptions osques de Capoue dites Iúvilas*, Publication de la Faculté des Lettres d'Alger, IIe serie, Paris, 1942, gdje su svi natpisi sakupljeni, prevedeni (na latinski) i iscrpno komentirani. Također su u tom djelu navedeni podaci o tumačenju natpisa u starijoj literaturi (posebno R. S. Conway, *The Italic Dialects*, I, II i C. D. Buck, *Elementarbuch der oskisch-umbrischen Dialekte*, Heidelberg 1905. i Isti, *A Grammar of Oscan and Umbrian*, Boston, 1904; II izd. 1928). Koristan je i kratak sintetski pregled A. Franchi De Bellis,

pločama od keramike (stariji, iz IV st. prije n. e.) ili na blokovima tufa (mlađi, iz III st. prije n. e.).¹⁶ U tekstu se gotovo obvezno navodi vlasnik *iúvilú*, a samo je na jednom mjestu zabilježeno ime božanstva *Iuppiter Flagius*. Većina autora drži te natpise specifičnim zavjetima Jupiteru,¹⁷ dok ih neki smatraju nadgrobnim stelama, uglavnom na temelju činjenice što je nekoliko natpisa bilo inkorporirano u arhitekturu grobova.¹⁸ Sami natpisi i spomenici na kojima se nalaze natpisi, nisu *iúvilas*. Oni su samo objekti na kojima je označen pojam složenog rituala, koji se je sastojao od više elemenata i niza kulturnih radnji (kulturni darovi i radnje). Prema najprihvatljivijem tumačenju *iúvilas* su se nalazile uz objekt koji je nosio natpis. Taj je pojam istodobno i označavao prostor unutar jednog od najstarijih kapuanskih svetišta, određen za kultne potrebe pojedinca ili porodice,¹⁹ u kojima su se nalazile darovane statuete

Le »iúvilas«, u Popoli e civiltá dell' Italia antica, tom VI (Lingue e dialetti), str. 846—852, Roma 1978.

¹⁶ Datiranje je izvedeno na temelju usporedbe oblika i načina pisanja slova oskičkog alfabeta (usp. R. S. Conway, *sp. dj.*, str. 107—109) na *iúvilas* spomenicima i primjercima kampanskog novca (gradova Kapue, Atele i Kalatije) kao i činjenici da su kapuanski magistrati, *meddices tutici*, čija se funkcija pojavljuje na nizu *iúvilas*, prestali postojati 211. godine prije n. e. (usp. J. Heurgon, *sp. dj.*, str. 46 i dalje).

¹⁷ Usp. J. Heurgon, *sp. dj.*, str. 46 i dalje; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, str. 104, 2; C. B. Pascal, *The Cults of Cisalpine-Gaul*, Bruxelles-Berchem, 1964, str. 85, 2; G. Giacomelli, »Questioni sintattiche e interpretative delle *iúvilas*«, *Studi etruschi*, vol. XXVII (II)/1959, str. 164 i dalje; Thulin, s. v. »Iuppiter« u *PWRE* X 1, col. 1411: »Das Wort *diuivila*, *iuvila* bezeichnet das dem Iuppiter gewidmete Weihgeschenk ...«; F. Altheim, *Terra Mater*, str. 64 i Isti, *Geschichte der lateinischen Sprache*, str. 344, na interesantan način tumači drugi element u riječi *-lo*, koja kao oznaka deminutiva sugerira, a to je Altheim popratio drugim argumentima i analogijama. Načelni zaključak da bi *iúvilú* označavala »malog Jupitera«, odnosno sliku ili kip Jupitera. J. Watmough, »The Iovilae Dedications from Santa Maria di Capua«, *Class. Quart.*, 16/1922, str. 181, na temelju činjenice da su gotovo sve *iúvilas* nađene u svetištu jedne Božice Majke, gdje su česti votivni darovi kipovi božice s djetetom, kao i na temelju nekih lingvističkih argumentata, koje je kasnije osporio Heurgon, drži te natpise zavjetima Junoni Lucini.

¹⁸ E. Vetter (*Handbuch der italischen Dialekte*, II, str. 67 i dalje, Heidelberg, 1953) smatra da se radi o nadgrobnim spomenicima-stelama palih u ratu, a da je Jupiter Flagius, kojega se ime nalazi na samo jednom natpisu (br. 23 po Heurgonu), bio zaštitnik kolegija pogrebnog karaktera, čiji se *fratres* spominju u nekim tekstovima *iúvilas*. V. Pisani (*Le lingue dell'Italia antica oltre il Latino, con due carte geolinguistiche ed una tavola degli alfabeti*, Torino, 1953, str. 73—75) u cjelini usvaja taj stav, smatrajući da je sam pojam *iúvilú* doveden u vezu s imenom Jupitera bez prava razloga »ma si tratta forse di sempliçe omofonia fortuita« (str. 75). A. Franchi de Bellis (*sp. dj.*, str. 847) također smatra da na *iúvilas* natpisima navedene ceremonije »sembrano trovare la loro migliore spiegazione nel culto dei morti«.

¹⁹ Odnosno, prema Vetteru i Pisaniju — pogrebnog kolegija. Detaljnije o svetištu usp. J. Heurgon, *sp. dj.*, str. 31—32; G. Bottiglioni, *Manuale dei dialetti italici (Osco, Umbro e dialetti minori)*, Bologna, 1954, str. 4; Peterson, *The Cults of Campania*, London, 1921.

Jupitera i drugi zavjetni darovi, gdje se prinosila žrtva i vršila veća ritualna ceremonija²⁰ s banketom, uz prisustvo, u većini slučajeva, kapuanskog magistrata (*meddix tuticus*). Na kraju, postavljanje jedne *iuvilu* značilo je i utvrđivanje složene ritualne obveze koja se određenog dana periodično i godišnje ponavljala. Po svojoj prilici taj su datum bile ide, kao što je to uostalom bio slučaj i u Rimu, gdje su se *feriae Iovis* slavile o idama, koje su zato i dobile naziv *feriae publicae*.²¹

Kako se taj italski ritual u čast Jupitera, koji je bio sastavni dio duhovne kulture kampanskog područja, toliko udaljenog od obalnih dijelova SFRJ, mogao pojaviti u Burnumu? Pri rješavanju toga problema potrebno je, uz analizu relevantnih činjenica epigrafičkog i arheološkog karaktera, imati na umu i historijski slijed zbivanja u tom dijelu Jugoslavije u prvim stoljećima antike s posebnim obzirom na kronološku stranu problema.

S epigrafičkog stanovišta nesumnjivo je, kako je prethodno utvrđeno, da je dopuna *LE* uslijedila vjerojatno neposredno nakon što je tekst zavjetnog natpisa bio uklesan, tako da je natpis u cjelini nakon dopune glasio:

C(aius) Coranus Iovile v(otum) s(olvit).

Odnosno:

C(aius) Coranus iovile v(otum) s(olvit).

No prije nego što se rekonstruiraju mogući putevi provenijencije te utvrdi kulturno-historijsko značenje takva zavjeta, potrebno je analizirati suštinski odnos između karaktera prvog teksta zavjeta i sadržaja druge, dopunjene verzije istog teksta. Čini se da ne bi bilo ispravno smatrati da je druga verzija teksta, u kojoj je zavjet poprimio osobine *iovilae* dedikacije, negirala sadržaj i smisao prvog, jednostavnog i čestog zavjeta, odnosno da je dopunom potpuno nestalo ime dedikanda (Jupitera) ili da je ono izgubilo onu vrijednost koju je imalo u prvoj verziji natpisa. Natpis je i dalje ostao zavjet Jupiteru i sadržavao konkretnu obvezu u kontekstu uspostavljanja odnosa dedikant — dedikand. Ime Jupitera, iako sada inkorporirano u novu leksičku i sadržajnu cjelinu, nije izgubilo svoj dominantan značaj koji je imalo u prvoj verziji teksta ponajviše zbog toga što je ritus *iovilae*, koji se dopunom institucionalizira u tekstu, svečanost u čast istog Jupitera. Samo u vezi s Jupiterovim imenom u dativu dopuna daje natpisu novu vrijednost, po kojoj sadržaj teksta poprima znatno specifičniji smisao u odnosu na poruku koju je nosio

²⁰ Detaljnije o tome J. Heurgon, *sp. dj.*, str. 52 i dalje.

²¹ Usp. G. Giacomelli, *sp. mj.*, Thulin, *sp. dj.*, col 1408 i dalje.

prvobitni tekst natpisa — uobičajenog zavjeta Jupiteru, kakvih ima na stotine diljem Imperija.

Epigrafičke osobine dopune (manje dimenzije slova, odnos prema susjednim slovima i riječima natpisa, a posebno prema imenu Jupitera), koje su u prethodnim pokušajima tumačenja bile zapreka da se ona uspješno objasni kao dio sadržaja teksta jednostavnog zavjeta Jupiteru, u okviru predložene interpretacije natpisa u smislu *iovilae* zavjeta, vrlo se lako dadu protumačiti na sljedeći način:

Nakon što je bio izrađen žrtvenik i uklesan tekst uobičajenog zavjeta Jupiteru, dedikant, koji je jedini i imao pravo da mijenja i dopunjuje tekst natpisa, odlučio je da u skladu sa starim religijskim tradicijama kraja iz kojeg je potekao, uz uobičajene molitve i žrtve u čast Jupitera, vrši i poseban ritus. Htio je, također, da se ta obveza prema božanstvu zabilježi i na tekstu natpisa, pa je to bio jedini razlog nastanka dopune *LE* na spomeniku. Najprikladnije je bilo tu kompleksnu ritualnu obvezu, koju ostali zavjetodavci posvećenih ara Jupiteru čak i u istom svetištu nisu obavljali, naglasiti dopunom *LE* koja slijedi nakon imena Jupitera u dativu. Pri tome se je, međutim, pazilo da se Jupiterovo ime ne izgubi iz teksta, odnosno da se njegovo značenje ne umanji. Otuda vjerojatno i potreba da slova dopune budu manjih dimenzija u odnosu na slova Jupiterova imena, ali i u odnosu na slova votivne formule i ostalih riječi natpisa. Moguće je, dakle, pretpostaviti, da se klesanjem manjih slova dopune htjelo sugerirati da su i njen sadržaj i značenje koje je ona imala za dedikanta i njegov krug i bili manje bitni od imena Jupitera, što je i razumljivo, jer se njome utvrđuje samo jedan dio kulturnih obveza koje je zavjetodavac preuzeo prema dedikandu. Ona je bila samo oznaka, i to vrlo precizna, jednog dijela zavjeta pa se i na nju, odnosno na sve one radnje koje je sadržavao *iovilae* ritus, primjenjivala vrijednost završne zavjetne formule iz prvobitnog teksta zavjeta (*votum solvit*).

Drugi dio zavjeta (postavljanje are, molitve i možda drugi darovi) obveza je koja proističe iz prvog teksta zavjeta *Caius Coranus Iovi votum solvit*), a ona se nije razlikovala od brojnih suvremenih zavjeta uobičajenih i u istom svetištu gdje je *Coranus* postavio svoj žrtvenik.

Ovaj zaključak nije u suprotnosti s funkcijom i položajem riječi *iovilae* unutar teksta zavjeta, odnosno jedne sintaktičke cjeline. U okviru rečenice: *Caius Coranus iovile votum solvit*, pojam *iovilae* je u najužoj vezi s objektom (*votum*), jer on preciznije određuje karakter objekta (zavjeta). Stoga bi logičnije bilo očekivati tu riječ u akuzativu (*iovilam*), a ne u genitivu odredbenog karaktera kao što je to po svojoj prilici slučaj sada u tekstu. Objašnjavajući međutim, riječ *iovilae* kao genitiv singulara, može se uspostaviti logička veza između pojedinih riječi unutar te rečenice.

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

Pri tome treba voditi računa o činjenici da, koliko mi je poznato, u epigrafičkim i literarnim tekstovima na latinskom jeziku ovaj pojam uopće nije sačuvan. U stručnim i znanstvenim publikacijama postoji samo latinska transkripcija pojma *iúvilú*, *iúvilas*, koji je, prema sadašnjem stanju stvari, bio isključiva svojina oskičkog dijalekta, utvrđena samo na natpisima iz IV—III st. u Kapui.²² U kasnijim vremenima nema traga tom pojmu niti u skromnom fundusu natpisa na oskičkom dijalektu niti u tekstovima latinskog jezika, pa je sigurno da se je ta tekovina autohtone kulture Kampenije kasnije postupno gubila i da nije postala svojina rimske civilizacije. Posebno je značajno da ni u Kapui ni u ostalim dijelovima Kampanije nema takvih zavjeta u ranocarskom razdoblju koje je širi vremenski okvir pojave *iovilae* dedikacije u Burnumu. Vrlo je vjerojatno međutim, da je taj pojam kao i dio elemenata njegova sadržaja ostao i dalje svojina kampanskog područja a možda i susjednih regija, gdje se je kultura Oska i drugih kampanskih plemena svojevremeno proširila. Vjerojatno su i neke druge tekovine autohtone kulture kampanskih plemena, a posebno one iz duhovne sfere, nastavljale život u kasnorepublikanskim i, možda, ranocarskim vremenima, postepeno nestajući i utapajući se u rimsku kulturu čiji su, uostalom, u generičkom smislu i bili sastavni dijelovi.²³ Ne može se, dakle, isključivati mogućnost da se *iovilae* ritus i u tim vremenima, kao religijska tradicija lokalnog karaktera, mogao u nekim elementima sačuvati i prakticirati u Kapui i drugim dijelovima Kampenije, odakle je stjecajem posebnih povijesnih okolnosti dospio u Burnum.

Usporedo s time vjerojatno je, a kada se raspravlja o značenju i položaju riječi *ioville* u okviru rečenice zavjeta iz Burnuma to je naročito značajno, da je ta oskička riječ već bila latinizirana u obliku u kojem je donose citirani autori (*iúvila*, *iúvilae*, odnosno *iovila*, *iovilae*).²⁴ Sudeći po genitivnom obliku koji se nalazi na natpisu, u takvoj latiniziranoj formi koristio ju je i C. Coranus. Razlozi koji su uvjetovali upotrebu genitiva rezultat su činjenice što se je u stvaranju druge rečenice, odnosno drugog zavjeta u

²² Usp. navedena mjesta kod Conwaya, Heurgona, Pisanija i Bottiglionijsa.

²³ Usp. W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1904, str. 62 i dalje, te str. 422 i dalje.

²⁴ Što se tiče transkripcije množine u latinski oblik, tu nema dilema, jer oskička riječ završava na *-as* (*iúvilas*), ali je i za jedninu očito, iako se nominativ završava na *-u* (*iúvilu*, usp. natpis br. 11, a, b kod J. Heurgona, *sp. dj.*), da se radi o imenici prve deklinacije što dokazuje i akuzativna forma sačuvana u cjelovitom obliku na natpisu br. 21 (J. Heurgon, *sp. dj.*): *SEPIEIS HELEVIIIS SUM / MI ANNI / IEI MEDIK / KIAI TUV / IUVILAM PRUFTS / PUMPERA / FALENIAS* = *Seppii Helvii sum. Mi Annii in *meddicia tutica *iouvilam probaverunt *quinquriae Falerniae.*

kojem se institucionalizira specifična ritualna obveza dedikanta prema Jupiteru, u najvećoj mjeri koristio tekst prvog zavjeta (*C Coranus Iovi votum solvit*). Međutim, preostali slobodni prostor je u znatnoj mjeri ograničavao mogućnosti intervencije, jer se između lijevog ruba spomenika i slova *V(otum)* moglo naći mjesta samo za dva slova i *distinguens*. Zbog toga, a možda i zbog postojanja nekih drugih starih norma u pisanju te zavjetne obveze na natpisima, koje nisu poznate, dedikant je izabrao rješenje koje duh latinskog jezika i njegova sintaksa dozvoljava, te je pojam *iovilae* dao u genitivu određenog kraktera.²⁵ Dimenzije prostora u kojem je uklesana dopuna uvjetovale su i skraćivanje diftonga *AE* u samoglasnik *E*. Možda u tome treba tražiti razloge nastanka horizontalne a plitko rezane linije uz vertikalnu hastu slova *L* dopune, jer nije nemoguće da se tom linijom htjelo označiti skraćivanje teksta natpisa, odnosno dopune. No daleko je vjerojatnije da je ta iako nešto dublje urezana linija od ostalih ordinatorovih tragova na natpisu, ipak ordinatorova oznaka visine slova dopune.²⁶

Predložena interpretacija teksta u smislu *votum iovilae* daje osnovu i za pokušaj tumačenja jednog već opisanog interesantnog i po položaju također netipičnog detalja žrtvenika. Naime, radi se o zavjetnoj formuli koja je uparana na lijevu stranu spomenika tako da su njena slova (*V S L M*), uz to što su veoma nepravilna, postavljena i okomito u odnosu na smjer natpisa na prednjoj strani are (usp. bilj. 7 i Tab. I sl. 3). Tumačenje te činjenice je u najužoj vezi s karakterom zavjeta čija je osnovna osobina njegova dvoslojnost: prvi sloj čini uobičajeni zavjet Jupiteru — *Iovi v. s. l. m.*, a drugi označava specifičnu i zasebnu kultnu obvezu u čast istog božanstva — *iovil(a)e v. s. l. m.* Pod pretpostavkom da su uklesavanjem dopune u zavjetu prevladale nove obveze dedikanta prema Jupiteru, a da su bile umanjene one obveze iz prvog sloja, možda se je urezivanjem nove votivne formule tradicionalnog oblika htjelo nanovo naglasiti široki spektar značenja uobičajenog zavjeta ili

²⁵ Postoji hipotetička mogućnost da je riječ *ioville* u klasičnim vremenima, posebno u takvim okolnostima kada je došlo do njene upotrebe u Burnumu, mogla biti shvaćena i funkcionirala kao pridjev III deklinacije, što bi značilo da je u konkretnom rečeničkom sklopu upotrebljena u akuzativu (*ioville votum s. l. m.*). Nesumnjivo je da će cjelovitoj lingvističkoj obradi ove riječi biti potrebno svestranije pristupiti nego što je to bilo ovdje moguće. Zahvaljujem prof. dru Branimiru Glavičiću i prof. dru Branimiru Gabričeviću koji su mi na ovom mjestu pomogli savjetom.

²⁶ Sličan, gotovo identičan urez nalazi se i iznad slova *M* (završnog u prvoj brazdi Fufisijeva natpisa, *CIL*, III, 9899, usp. Tablu II, sl. 1), pa bi se moglo pretpostaviti da je ordinator najprije označavao završne i početne dijelove brazde debljim linijama, a onda po potrebi uparao tanjim i slabijim potezima linije koje su omeđivale čitavu brazdu.

postojali u Kapui i Kampaniji u IV—III st. prije n. e. Bitne razlike između *iovilae* zavjeta iz Burnuma i *iovilae (iúvilas)* spomenikâ iz Kapue uočavaju se najprije u postojanju takvih tipoloških osobina objekata na kojima se nalaze *iúvilas* natpisi u Kapui (ploče od keramike i blokovi od tufa), koji su kao i sam sadržaj natpisa specifična tvorevina oskičko-kampanske kulture a koje, što se tiče koncepcije i oblika, nemaju ništa sličnog i zajedničkog s tipično rimskim zavjetnim žrtvenikom iz Burnuma. Također postoje velike razlike i s obzirom na koncepciju i stilizaciju teksta *iúvilas* zavjeta u Kapui, na kojima je samo u jednom slučaju zabilježeno ime dedikanda (*Iuppiter Flagius*) dok su imena zavjetodavaca najčešće u genitivu kojim se označava njihova vlasnost nad jednom ili više *iúvilas* postavljenim u određenom prostoru svetišta. Koncepcija teksta natpisa na Koranovu žrtveniku, međutim, ukoliko se izuzmu neke osobitosti u redosljednu navođenja imena dedikanda i dedikanata, o čemu kasnije, uglavnom odgovara uobičajenom predlošku tekstova na zavjetnim žrtvenicima iz klasičnih vremena.

Rješenje problema kako je i kada je ta jezička i kulturno religijska tekovina kulture kampanskih plemena mogla dospjeti u Burnum gdje je postala dio sadržaja jednog latinskog natpisa, nalazi se u nekim komponentama povijesnih zbivanja na prostorima sjeverne Dalmacije i Ilirika krajem I. st. prije n. e. i u I. st. n. e., kada je bio izgrađen i djelovao *castrum Burnum*. Razlozi koji su ponukali rimsku vojnu upravu da na međi između *Delmata* i *Liburna* podigne vojni logor legijskog karaktera leže u namjerama da se osigura pacifikacija ovog dijela Ilirika, posebno nakon Oktavijanovih pohoda 35—33. god.²⁹ Provizorni vojni logor, prema dosadašnjim rezultatima istraživanja, utemeljen je neposredno nakon završetka tih ratnih akcija a zatim su sagrađeni čvrsti objekti od kamena čiji se ostaci i danas vide.³⁰ U njemu su živjele brojne rimske vojne jedinice i pomoćne čete, od kojih se najviše zadržala i ostavila najbrojnije tragove o svom boravku *leg. XI*, 42. godine nazvana *Claudia pia fidelis*. Krajem I st. logor Burnum gubi strateški i vojni značaj.³¹

Analizama vojničkih natpisa utvrdilo se, da su sastave većine vojnih jedinica koje su u to vrijeme djelovale u Iliriku činili vojnici

²⁹ A. Betz, »Untersuchungen zu Militärgeschichte des römischen Provinz Dalmatien«, *Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien*, Neue Folge, III Heft, Baden bei Wien, 1938, str. 2 i dalje.

³⁰ Usp. E. Reisch, »Das Standlager von Burnum«, *Jahreshefte ÖAI*, Bbl. coll. 112—135; M. Abramčić, »Militaria Burnensia«, *Strena Buliciana*, Zagreb-Split, 1925, str. 211. Rezu tati novih istraživanja, koja se posljednjih godina vrše u suradnji Arheološkog muzeja u Zadru i Arheološkog instituta u Beču, nisu objavljeni do predaje ovog rada u tisak.

³¹ M. Zaninović, »Burnum castellum-municipium«, *Diadora*, 4/1968, str. 119 i dalje.

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

podrijetlom iz srednje i sjeverne Italije.³² Ti su vojnici sobom nosili i u novu postojbinu presađivali tekovine duhovne kulture krajeva iz kojih su potekli. Uloga tog sloja u procesu romanizacije, posebno u tom vremenskom razdoblju, vrlo je značajna. U tom krugu i tim povijesnim okolnostima, tokom kojih je u Burnumu došlo da znatnih etničkih i društvenih promjena, treba tražiti puteve kojima je jedan detalj religije italskih plemena, koja su nastavala Kampaniju i susjedne krajeve a pripadala su oskičkom jezičkom području, dospio u Burnum.³³

Istraživanje u tom pravcu, uz podatke koje natpis sadrži, omogućuje i činjenica da je zavjetni žrtvenik s *iovilae* dedikacijom dio zatvorene cjeline koju čine četiri spomenika iste kategorije. To su zavjetne are skromnih i približno istih ili vrlo sličnih dimenzija, tipoloških osobina i tehnoloških i zanatskih kvaliteta. Sve su izrađene od bijelog vapnenca a obrađene zubačom i dljetom. Od svih je, kako to potvrđuju i priložene fotografije (usp. Tab. I, sl. 1—3, II, sl. 1—3), najbolje sačuvan žrtvenik koji je zavjetovao *Caius Coranus*. Ostali su oštećeni, pretežno u gornjim dijelovima, ali ne u tolikoj mjeri da bi bili neupotrebljivi za analizu.

Navodim ih redom kako su publicirani u *CIL-u*, III:

CIL, III, 9899: *Iovi Op(timo) M(aximo) / T(itus) Fufisius sig(nifer) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Visina spomenika je 22,5 cm, širina 22,5 cm, debljina 15 cm. (Tabla II, sl. 1). Natpisno polje s donje i gornje strane uokviruje profilacija. Debljina donje profilacije s ravnim baznim dijelom jest 8 cm, dok gornja nedostaje jer je taj dio spomenika otučen. Profilacija teče oko tri strane žrtvenika (osim zadnje). Na natpisnom polju dimenzija 19,5 x 11 cm uklesan je natpis u tri brazde, širine: prva 3 cm, druga 2,2 cm i treća 2 cm. Na donjoj strani žrtvenika nalazi se rupa za utor pačetvorinastog oblika (8 x 2 cm), duboka 4 cm koja je služila za pričvršćivanje spomenika na postolje u svetištu.

³² A. Betz, *sp. dj.*, str. 17 i dalje. Rezultate te analize potvrđuju i noviji natpisi. O tome usp. M. Suić, »Noviji natpisi iz Burnuma«, *Diadora* 5/1970, str. 93 i dalje.

³³ Unatoč čvrstim argumentacije epigrafičkog karaktera, predložena interpretacija natpisa iz Burnuma kao *iovilae* zavjeta može se definitivno prihvatiti samo ako se utvrde konkretne mogućnosti postojanja etničkih, kulturnih i drugih veza između Kampanije i eventualno susjednih joj regija u kojima se taj ritus mogao proširiti — s Burnumom.

U sastavu iste cjeline nalazio se je, kako to donose podaci u *Bullettinu* i *CIL-u*,³⁴ i natpis:

CIL, III, 9900: / *C. Voc* / *M(arci) f(ilius)*
I[o]vi.

Visina žrtvenika je 23 cm, širina 15,5 cm a debljina 14 cm. (Tabla II, sl. 3). Dvodijelna profilacija, sačuvana samo na donjem dijelu spomenika, teče oko čitava spomenika. Natpisno polje nije u cjelini sačuvano (23 x 14 cm). Od natpisa na spomeniku danas je vidljiv samo dio zadnje brazde, koja je bila visoka 2,2 cm. Ime dedikanta, ukoliko je uopće prilikom nalaza are i bilo sačuvano, dade se rekonstruirati u *Vocconius* (*Voconius*).

CIL, III, 9901: / *[Iovi O(ptimo) M(aximo) v(otum)*
[s(olvit)] U(ibens) m(erito).

Visina spomenika je 22 cm, širina 22,5 cm, debljina 16 cm. (Tabla II, sl. 2). Gornji dio žrtvenika je otučen, ali se nazire da je profilacija tekla oko četiri strane. Gornja profilacija i dio natpisnog polja nedostaju. Debljina donje profilacije s bazom je 12,5 cm, a dimenzije natpisnog polja iznose 21 x 9 cm. Kao i prethodni tako je i ovaj natpis najvjerojatnije imao natpis koncipiran u tri brazde.

³⁴ Natpis je u *Bull. dalm.*, V, (1882) na str. 34 objavljen pod brojem 8 skupa s ostala tri žrtvenika, popraćen tekstom koji je slijedio nakon Fufisijeva natpisa na str. 31 (br. 5): »Questa e le seguenti sono piccole colonnette rinvenute a due chilometri dag i archi Romani, nel comune d'Ivoševci, in un terreno di proprietà di Simeone Janković da Kistanje«. Žrtvenik je dospio u Arheološki muzej u Split skupa s arama, *CIL*, III, 9901, 9899, dok je Coranov žrtvenik bio nabavljen već godinu dana ranije (usp. bilj. 13). Međutim, u Katalogu A Bulić je označio da je natpis iz Salone (br. 76 A). To je sigurno zabuna, jer taj podatak nije uvažavao ni Mommsen, iako se nesumnjivo koristio podacima iz tog kataloga, čije je brojeve i navodio uz natpise u *Corpusu*, pa tako i uz ovaj. Karakteristično je također da je Glavinić objavio sljedeći tekst natpisa: *M. F. IOVI*, identičan, dakle onome koji se sada na azi na žrtveniku (osim slova O koje nije vidljivo, usp. Tabla II, sl. 3). Uz to je Glavinić izlomljenom crtom naglasio da se radi o lomu spomenika iznad tih slova, kojemu u cjelini nedostaje gornji dio. Međutim, Mommsen u *CIL-u*, vjerojatno prema Bulićevu inventaru ili njegovim informacijama donosi: »1. om. Glav. Bull. videtur esse C. Voc.«, a ostali su autori prihvatili kako Mommsenovu lekciju tako i provenijenciju natpisa (Burnum) i to skupa s ostala tri natpisa s Jupiterova svetišta. Držim da je Glavinićeva provenijencija natpisa točna, jer je potvrđuju navedeni podaci, a čini mi se opravdanim s istih razloga prihvatiti i njegove informacije o sačuvanosti (odnosno stupnju fragmentiranosti) spomenika. Stoga je vrlo problematično uzimati kao sigurnu činjenicu da se je uopće ime *Voconius* (*Vocconius*) na azilo na tom natpisu. Karakteristično je da se to ime susreće na natpisima samo u Burnumu i Salonu, gdje je nadeo samo jedan i to sumnjiv podatak (*CIL*, III, 14278²) i to ne raniji od II st. n. e. Pri rekonstrukciji imena odnosno, *Voc[conius]* G. Alföldy (*Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, str. 139) služio se uglavnom podacima s natpisa jednog vojnika iz Burnuma (*CIL*, III, 15007⁴).

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

S obzirom na osobine klesanja i oblikovanja slova međusobno su vrlo slični natpisi *CIL* 9899 (*T. Fufisius*) i *CIL*, III, 9901 (...*Iovi OM*). Slova su na objema natpisima vrlo fino rezana, a posebno se je pazilo na izvedbu zakrivljenih završetaka okomitih i horizontalnih hasta kao i na oblikovanje slova *M*, *P* i *L* u stilu ranocarskih natpisa. Međutim, natpisi *CIL*, III, 9898 (*C. Coranus*) i posebno *CIL*, III, 9900 (... *M. f. Iovi*) grublje su izrade: slova nisu tako pravilno rezana i malo su iskrivljena, a završeci hasta su nepravilnog trokutastog oblika i bez tanjih završnih linija. Očito je da sva četiri natpisa nije klesala ista ruka.

Što se tiče sadržajnih razlika karakteristično je da je na natpisima *CIL*, III, 9898 i 9900, dakle na onima koji su grublje izrade, Jupiterovo ime dano bez ikakvih atributa i epiteta, dok se na drugim dvama natpisima (onima finije izrade, *CIL*, III, 9899, 9901) nalazi uobičajena i najčešća forma Jupiterova imena (*Iuppiter Optimus Maximus*). Karakteristično je također da se je u koncipiranju teksta kod obaju natpisa grublje izvedbe polazilo s identičnih pozicija: najprije je dano ime dedikanta (*Gaius Coranus* i, eventualno, *Gaius Voconius*), a zatim ime dedikanda, *Jupitera*. Takvo oblikovanje natpisa zavjetovanih Jupiteru u provinciji Dalmaciji je potpuno neobičajeno, a i inače je vrlo rijetko. Na Fufisijevu zavjetu, međutim, Jupiterovo ime se nalazi na uobičajenom mjestu (početak natpisa) u okviru uobičajenog redosljeda (i to s klasičnom formom imena dedikanda: *IOM*), dok je na fragmentarnom natpisu *CIL*, III, 9901, ukoliko se je na njemu uopće nalazilo ime dedikanta, u navođenju podataka bio primijenjen isti princip kakav je na Coranijevu i Vokonijevu (najprije ime zavjetodavca a zatim ime božanstva). Taj bi natpis, ukoliko je na njemu zaista bilo uklesano ime dedikanta, a što je vrlo vjerojatno, na izvjestan način izmirio dvije različite komponente, prisutne na zavjetnim žrtvenicima Jupiterova svetišta u Burnumu: jednu koja u tehnološkom pogledu povezuje Fufisijev žrtvenik za ranocarsko vrijeme, a s njom je organski povezana i formalna strana koncipiranja teksta zavjeta (ime dedikanda prije imena dedikanta) s drugom, koja je u tehnološkom smislu rustičnija a odgovara joj i obrnut redosljed imena dedikanda i dedikanta u tekstu u odnosu na prvu.

Očito je, dakle, na temelju epigrafskih elemenata, da unatoč razlikama tehnološkog karaktera, zavjetni žrtvenici iz svetišta predstavljaju jednu, dijelom i stilsku (posebno s obzirom na oblik i dimenzije), a pogotovo vremensku cjelinu.

Taj zaključak u znatno većoj mjeri osnažuju i druge sadržajne osobine, od kojih su neke, bitne, potpuno istovetne. To se posebno odnosi na imena zavjetodavaca kod kojih niti jedna imenska formula ne sadrži kognomen. Ime jedne osobe koja je zavjetovala aru

sastoji se samo od praenomena i gentilicija (*T. Fufisius*). Ukoliko se je nalazilo na natpisu *CIL*, III, 9901, ime dedikanta je također imalo iste osobine (samo praenomen i gentilicij), jer je bilo uklesano u jednoj brazdi. Ono je, u krajnjem slučaju, moglo sadržavati i filijaciju koja se, naime, sasvim sigurno nalazi u imenu zavjetodavca na natpisu *CIL*, III, 9900. Sve navedene činjenice i zaključci onomastičkog karaktera izvanredno potkrepljuju tumačenje epigrafičke situacije na početku prve brazde natpisa s *iovilae* zavjetom u smislu čitanja *C(aius) Coranus*. Bilo bi, naime, vrlo teško protumačiti i iznaći razloge koji bi uvjetovali da u okviru jedne stilske i vremenske cjeline koju čine četiri natpisa, tri natpisa imaju gotovo identične onomastičke osobine karakteristične za jedno vrijeme a da se četvrti može u tolikoj mjeri razlikovati da bi se ime dedikanta sastojalo samo od kognomena, kao što je to protumačio Mommsen.³⁵

Sve osobe čiji su gentiliciji sačuvani, a koje su zavjetovala žrtvenike u Jupiterovu svetištu u Burnumu, italskog su podrijetla. Neka od imena koje oni nose raširena su i u drugim dijelovima rimske države, ponajviše u zapadnim provincijama, što je nesumnjivo posljedica naseljavanja Italika u te regije.

Ime *Coranus* rasprostranjeno je od Kampanije do Cisalpinske Galije. U rasporedu potvrda tog imena dominiraju dva elementa: potvrde tog imena relativno su rijetke i najveći broj podataka potječe iz krajeva duž zapadne obale Italije, a u tim regijama podaci su koncentrirani u Rimu,³⁶ odnosno u Etruriji (*Gravisciae*, *Volaterra*).³⁷ Krajnja točka prodora imena na jug, prema najsigurnijim potvrđama, jest *Aletrium*,³⁸ a prema sjeveru i sjeveroistoku *Patavium*³⁹ i *Mutina*.⁴⁰ Izvan Italije ime se nalazi, koliko mi je poznato prema materijalu u svescima *CIL-a*, samo u Burnumu.⁴¹ Raspored i kvalitet epigra-

³⁵ *CIL*, III, str. 2387, Indices, gdje je nomen gentile *Coranus* uvršteno u kognomina. O pojavi značenja kognomena te njegovoj upotrebi u različitim epohama usp. H. Thylander, *Étude sur l'épigraphie latine*, Lund, 1952, str. 130 i dalje. Da se zaista radi o kognomenu, izoliranom kao cjelovito ime u tekstu natpisa, i spomenik i natpis bi se morali datirati najranije krajem II st. n. e. (usp. sp. dj., str. 132—133).

³⁶ *CIL*, VI, 17561, *CIL*, VI, 35003.

³⁷ *CIL*, VI, 2928, *Gravisciae*; *CIL*, XI, 1754, *Volaterra*. Za razliku od prethodno navedenih natpisa, gdje je ime *Coranus* u funkciji gentilnog imena, na ovom natpisu iz *Volaterra* ono je kognomen (*C. Manneius Coranus*), a nosioci pak gentilicija *Manneius* su iz Etrurije, dok je jedan iz Napulja. Ime je etruskog podrijetla (usp. W. Schulze, sp. dj., str. 360).

³⁸ *CIL*, X, 5813: *Corana C. f.*

³⁹ *CIL*, V, 2834: *L. Coranus Ursulus*; *CIL*, V, 3315: *C. Cor... Mar...*

⁴⁰ *CIL*, XI, 951: *Corana (feminae) I(iberta) Fidelia, Corana (feminae) I(iberta) Fusca*.

⁴¹ Izvan Italije susreće se srodno i nesumnjivo istog korijena i podrijetla ime *Coranius*: *CIL*, II, 5000: *Hispania*, *CIL*, II, 1060 i to *L. Coranius Tuscus! Africa*, *CIL*, VIII, 1975².

fičkih spomenika s tim imenom sugeriraju da bi Etrurija mogla biti regija u kojoj je to ime autohtono, a tu pretpostavku pretvara u čvrst argument činjenica da je korijen riječi iz koje su nastala latinska imena *Coranus* i *Coranius* nesumnjivo etrurskog podrijetla (*curania*, *curanei*).⁴² Ime se je iz etrurskih oblasti proširilo najprije u susjedne krajeve (ponajviše u Rim i okolinu), a zatim prema sjeveru (Mutina i kraj uz Po) i jugu. Sigurno, je međutim, da je u širenju prema jugu doprlo znatno južnije od Aletrija.⁴³ Na tome putu postalo je i svojina kampanskog područja, iako su u Kampaniji nađeni samo fragmentarni pa stoga i ne sasvim sigurni podaci (*Neapolis*).⁴⁴ Taj nedostatak najsigurnijih potvrda imena *Coranus* u Kampaniji, međutim, nije zapreka koja može osporiti realnost pretpostavke o postojanju i životu tog imena i u tom dijelu Italije. Naime, u svjetlu historijskih zbivanja u tom kraju poznat je i u nauci dobro obrađen proces etruščanske kolonizacije Kampanije,⁴⁵ tokom kojega se u Kampaniju proširio ne samo politički, privredni nego i kulturni utjecaj Etruščana. Taj je utjecaj i u političkom i kulturnom pogledu kulminirao u V stoljeću, kada su Etruščani zavlada i Pompejima u razdoblju 500—440. god. Najznačajnije, pak, političko i kulturno središte Etruščana u Kampaniji bila je Kapua, pa je tu logično očekivati i najsnažniji prodor elemenata etruščanskog jezika, kulture pa i onomastikona u tkivo oskičkog dijalekta.⁴⁶ Elementi etruščanskog

⁴² Usp. *sera curania, curanei titis* (CIE, 3611, 3921) kod W. Schulze, *sp. dj.*, str. 354—355, 531—532.

⁴³ To u izvjesnoj mjeri dokazuje i rasprostranjenost imena *Coranius* uglavnom u istim oblastima Italije, ali u znatno većoj mjeri. Usp. W. Schulze, *sp. mj.*

⁴⁴ *CIL*, X, 919: *C. Cor. ...*, *CIL*, X, 7304: *P. Cor. ...* Budući da ime nije cjelovito sačuvano, to se može rekonstruirati u nekoliko gentilicija: *Coranius*, *Corsantius* i sl.

⁴⁵ Karakteristično je da je gotovo istodobno počeo prodor Etruščana i prema sjeveru-sjeveroistoku, naročito u dolinu Poa, gdje, kako je prethodno rečeno, također ima potvrda imena *Coranus*. O tome usp. F. Altheim, *La religion romaine antique*, Paris, 1955, (prijevod s njemačkoga), str. 34.

⁴⁶ F. Altheim, *sp. dj.*, str. 36: *La cité maitresse des Etrusque de Campanie était Capoue. Au cour de la deuxième moitié du Ve siècle, les dirigeants étrusques s'étaient vus contraints d'accueillir dans leurs murs des immigrants samnites et c'est ainsi qu'un nouveau peuple, les Campaniens, naquit du mélange des deux éléments. Quatorze ans plus tard, les Samnites, nouveaux citoyens de Capoue, se soulevèrent contre les Etrusques qui y étaient établis de longue date et les massacrèrent. La destruction de la classe autrefois dirigeante amena la formation de deux fédérations de citécampaniennes qui se substituèrent à la dodecapole étrusque.*

Usp. također i R. S. Conway u *Cambridge Ancient History*, IV (19534), str. 390 i dalje. Detaljno, s izvorima (Strabon) i literaturom, o etruščanskoj kolonizaciji Kampanije koja je započela kao intenzivan proces ne prije 600. god., pisao je J. Bérard (*La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicilie dans l'antiquité*, Paris, 1957, str. 38 i dalje, te posebno str. 67). O utjecaju, pak, etruščanskog jezika i naročito onomastikona kako na jezik Latina tako i na jezike drugih italskih plemena pa i oskički usp. W. Schulze, *sp. dj.*,

onomastikona i jezika postoje i u imenima nekih osoba koje se nalaze na *úvilas* spomenicima iz Kapue,⁴⁷ pa se na temelju iznesenog može zaključiti da je ime *Coranus* bilo poznato na području Etrurije, Lacija i Kampanije, dakle u regijama koje su u razdobljima prije rimske dominacije u Italiji bile u relativno čvrstim i dugotrajnim političkim, kulturnim i ekonomskim odnosima.⁴⁸

Što se tiče uže provenijencije gentilicija *Fufisius* situacija je u izvjesnoj mjeri jasnija, iako se to ime pojavljuje jedino na našem spomeniku iz Burnuma. Nigdje drugdje u Rimskoj Imperiji taj oblik gentilicija nije utvrđen. Međutim gotovo identičan po korijenu i ostalim osobinama gentilicij *Fuficius* nesumnjivo je italskog podrijetla.⁴⁹ No, podaci o nosiocima tog gentilicija i u Italiji su rijetki, a najviše ih ima na području Rima i susjednih mu krajeva, ali se susreću i u južnim dijelovima Italije.⁵⁰ Postojbina i podrijetlo tog imena postaju jasniji kada se analizira raspored potvrda imena sa zajedničkim korijenom *Fuf-* (*Fud-*). Ime *Fufius* zabilježeno je u Rimu,⁵¹ ime *Fudius* u Alifama u dolini Volturna, dakle na granici Samnija i Kampanije,⁵² dok se kognomen *Fudidianus* sreće u Reati.⁵³

No najznačajniji je podatak o imenu *Fufidius* u tekstu jedne *defixio iudicaria*, koja ne samo da potječe iz Kampanije (*Cuma*) nego je i napisana na oskičkom dijalektu i alfabetu kao i *úvilas* zavjeti.⁵⁴ Isti taj gentilicij nalazi se na natpisu iz *Teantum Sidicinuma* (ILS 9389), koji je dragocjen za utvrđivanje veza između Kampanije i sjeverne

str. 62. Imena potekla iz sličnog ili istog korijena (*curna*) etrurskog podrijetla *Curedius*, *Curredius* nalaze se i u Kampaniji: *CIL*, X, 8221, *Capua*; *CIL*, X, 3745, *Atella*.

⁴⁷ Usp. imena: *Ofellius* (J. Heurgon, *sp. dj.*, *úvila* br. 1; W. Schulze, *sp. dj.*, str. 457), *Helvius* (J. Heurgon, br. 21—22; W. Schulze, *sp. dj.*, str. 82, 162, 421), *Tantarneius* (J. Heurgon, *sp. dj.*, br. 16; W. Schulze, *sp. dj.*, str. 143, 241, 337), *Caesillius* (J. Heurgon, *sp. dj.*, br. 12 a; W. Schulze, *sp. dj.*, str. 135).

⁴⁸ U prvi mah izgleda prihvatljiva pretpostavka da je u takvim političkim i kulturnim prilikama, koje su karakterizirale čvrste veze između Etrurije i Kampanije, mogao i jedan lokalni ritus u čast Jupitera, zajedničkog italskog božanstva koji se vjerojatno već u to vrijeme prakt. čirao u Kapui, postati svojinom i pojedinih oblasti Etrurije, odnosno biti prihvaćen od nekih Etruščana. No tu pretpostavku morali bi potvrditi na azi-potvrde karaktera *úvilas* u Etruriji.

⁴⁹ O zamjenjivanju *-isius* u *-icius* usp. W. Schulze, *sp. dj.*, str. 156, 340, bilj. 2, 406, bilj. 4, 594. Usp. također G. Alföldy, *Personennamen*, str. 86.

⁵⁰ *Roma*: *CIL*, VI, 20824, *CIL*, VI, 9618, *Ostia*: *CIL*, XIV, 1071, ali i *Asisium* *CIL*, XI, 5392, *Faventia*: *CIL*, XI, 666, te južnije, *Falerno*: *CIL*, IX, 5478 i *Beneventum*: *CIL*, IX, 1783.

⁵¹ *CIL*, VI, 4193.

⁵² *CIL*, IX, 2394. O mjestu usp. J. Heurgon, *sp. dj.*, str. 44.

⁵³ *CIL*, IX, 4737. Šire o tome usp. W. Schulze, *sp. dj.*, str. 339, bilj. 1, str. 171, bilj. 1 (o imenu *Fuficulenus*).

⁵⁴ Usp. G. Bottiglioni, *sp. dj.*, str. 232.

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

Dalmacije u antici. Zbog podataka koje donosi potrebno je citirati veći dio teksta: *Fufidius L. f. Ter. Proculus . . . Hunc colonia Jaderastinorum ex provincia Hilyrico funere publico efferendum curavit.* Ovaj natpis, gdje se navode ukupno tri osobe istog gentilicija, a čiji je tekst nastao kao posljedica dobrih trgovačkih odnosa između Jadera i Kampanije, znatno povećava broj potvrda tog nomena u Kampaniji.

Sve to ukazuje da i postojbinu imena *Fufisius* u širem smislu treba tražiti u krajevima od Umbrije, preko Rima i Kampanije do Beneventa, a u užem smislu u Kampaniji i najbližim joj susjednim regijama (Samnij, zapadna Apulija). Stoga je vrlo vjerojatno da je nosilac tog gentilicija *Titus Fufisius* bio pripadnik jednog od onih italskih plemena koja su upotrebljavala oskički dijalekt i da je mogao biti iz onog dijela Italije (Kampanije) gdje je u okviru svetkovina i zavjeta Jupiteru postojao i prakticirao se stari, autohtoni ritus pod imenom *iúvilas* (*iovilae*).

U provinciji Dalmaciji, nosioci imena *Fuficius* zabilježeni su samo u Jaderu i Saloni, a što se tiče socijalnog podrijetla — najveći broj su oslobođenici doseljenih Italika.⁵⁵

Za gentilicij *Voconius* (*Vocconius*) utvrđeno je da je etrurskog podrijetla,⁵⁶ a raspored podataka o tom imenu u Italiji uglavnom je ograničen na Etruriju i susjedne joj regije (naročito Rim).⁵⁷ U provinciji Dalmaciji samo jedan siguran podatak (i to iz Burnuma) potvrđuje ovo ime, a značajan je jer donosi i domicil nosioca (*Cremona*), što govori o širenju imena i u oblasti sjeverne Italije.⁵⁸

Nedostatak tribusa i kognomena na svim četirima natpisima, a na dvama nedostaje čak i filijacija, dokazuje da navedeni natpisi i žrtvenici iz Jupiterova svetišta u Burnumu, s obzirom na situaciju u Iliriku, pripadaju grupi najstarijih epigrafičkih spomenika u tom dijelu rimske države. Natpisi takvih onomastičkih osobina veoma su rijetki čak i među najranijim vojničkim natpisima iz Burnuma i Tiluriuma, na kojima dominira formula *tria nomina* uz gotovo obvezno navođenje tribusa i, u manjoj mjeri, domicila.⁵⁹ Na tim se

⁵⁵ *Salona*: CIL, III, 2030, CIL, III, 2341 (8623), CIL, III, 2340, CIL III, 8958; *Jader*: *Vjes. za arh. i hist. dalm.*, LIII/1951, str. 240.

⁵⁶ W. Schulze, *sp. dj.*, str. 250: *vecu* (etr.).

⁵⁷ *Parma*: CIL, IX, 1093; *Blera*: CIL, IX, 3353; *Volsinium*: *Not. d. Sc.* 1896, 323; *Sestinium*: CIL, XI, 6023; *Roma*: CIL, VI, 1057, CIL, VI, 2943; *Ostia*: CIL, XIV, 1800; *Terracina*: CIL, X, 8397. Ime se je proširilo i u zapadne provincije (*Hispania*: CIL, II, 164 — *L. Voconius Tuscus*).

⁵⁸ CIL, III, 150074.

⁵⁹ A. Betz, *sp. dj.*, str. 66—70; M. Suić, »Noviji natpisi iz Burnuma«, *Diadora*, 5/1970, str. 123. Gotovo na svim natpisima datiranim nakon 42. god., osim rijetkih iznimka, nalazi se kognomen, a to je uglavnom slučaj i s imenima vojnika XI legije i prije te godine.

natpisima gotovo u pravilu navodi funkcija koju je nosilac imena vršio u vojnoj jedinici, a kada se radi o nadgrobnim spomenicima, navedene su godine starosti, godine službe i naziv jedinice. Međutim samo na jednom natpisu iz Jupiterova svetišta u Burnumu označena je funkcija koju je dedikant obavljao u vojnoj jedinici (*T. Fufisius signifer*), ali taj nedostatak oznaka vojničke službe uz imena dedikanata na ostalim natpisima nikako ne znači da te osobe nisu bile u sastavu vojnih jedinica koje su boravile u Burnumu. To indirektno dokazuju njihovi gentiliciji, nesumnjivo italskog podrijetla, i, direktno, osobine onomastičkih formula koje ukazuju na vrlo rano vrijeme postavljanja zavjeta,⁶⁰ dakle u vremenu i u okolnostima za koje se ne bi moglo pretpostaviti da u svetištu Jupitera u blizini vojnog logora, tada nesumnjivo provizornog karaktera, zavjetuje votivne žrtvenike toliko osoba nevojničkog statusa, jer tog sloja u Burnumu tada nije ni bilo u značajnijoj mjeri.

Neki istraživači vojničke povijesti rimske provincije Dalmacije nastojali su utvrditi vojnu jedinicu kojoj je pripadao *T. Fufisius*. Tako je Ritterling držao da je on bio u sastavu XI legije,⁶¹ a sličan, iako manje čvrst stav o tome imao je i A. Betz.⁶² Ta je legija boravila u Burnumu od početka I st. n. e., ili, prema mišljenju nekih, preciznije od 7—8 god., i sudjelovala u gušenju velikog ustanka ilirskih plemena.⁶³ Analogno tome i ostali zavjetodavci žrtvenika u Jupiterovu svetištu bili su u sastavu iste vojne jedinice u kojoj je *T. Fufisius* bio signifer, dakle najvjerojatnije XI legije, i to po svoj prilici u statusu običnih *militēs*, što djelomično objašnjava razloge nenavođenja funkcije na natpisima. Ukoliko se prihvati pretpostavka da se radi o pripadnicima XI legije, očito je da su u pitanju vojnici koji su služili u toj jedinici prije 42. god. n. e., kada je ona dobila titulu *Claudia pia fidelis*.

No, analiza dosada otkrivenih spomenika s imenima pripadnika te legije, s obzirom na osobine onomastičkih formula, pokazuje da relativno mali broj imena iz tog razdoblja ima one osobine koje sadrže imena dedikanta Jupiteru posvećenih ara. Neki od tih natpisa su dosta precizno datirani u Kaligulino vrijeme.⁶⁴ Činjenica, pak,

⁶⁰ Promatrajući izolirano Vokonijev natpis G. Alföldy (*Personennamen*, str. 139) je zaključio da se radi o oslobođeniku, vjerojatno smatrajući da je on b'o oslobođenik vojnika s natpisa CIL, III, 150074, koji ima cjelovitu imensku formulu s domicilom (*Cremona*). Međutim taj je natpis kasniji od Vokonijeva natpisa upravo zbog toga što je kompozicija imena *tria nomina*.

⁶¹ E. Ritterling, *PWRE*, XII, col. 1692 s. v. *legio*: »Das einzige Weihenendekmal CIL III 9899 wird wohl ebenfalls von einem Angehörigen der XI. L herrühren.«

⁶² A. Betz, *sp. dj.*, str. 70, br. 169.

⁶³ Up. E. Ritterling, *sp. mj.*

⁶⁴ Od 84 natpisa s imenima vojnika leg. XI, sakupljenih u Betzovoj knjizi, među kojima ima i fragmentarnih, manji dio nema kognomena, iako najčešće

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

da je u Jupiterovu svetištu u Burnumu nađeno više natpisa s tako oblikovanim imenima sugerira pretpostavku da su oni možda i stariji od najstarijih natpisa *leg. XI* u provinciji Dalmaciji. Moguće je, dakle, pretpostaviti da su ti zavjetodavci bili vojnici *XX leg. Valerija victrix*, koja je boravila u Burnumu prije *XI* legije, a zatim nakon Varova poraza u Teutoburškoj šumi iz Ilirika bila dislocirana na Rajnu.⁶⁵ Ta je legija bila prva vojna jedinica stacionirana u Burnumu,⁶⁶ a imena dvaju njenih veterana (inače su vrlo rijetki spomenici koji se odnose na ljudstvo i akcije te legije u Iliriku) iz Jadera i Salone nemaju kognomena ali imaju *tribus*, dok je na trećem spomeniku zabilježeno ime u cjelovitoj formi *tria nomina*.⁶⁷

Bez obzira na to kojoj jedinici su pripadali zavjetodavci Jupiteru posvećenih ara u svetištu u Burnumu, sudeći po načinu kako su dali uklesati svoja imena, odnosno kako su se zvali, oni su nesumnjivo bili dio onog vojničkog sloja koji je prvi stupio na tlo Burnuma i logorovao u provizornom logoru.⁶⁸

imaju *tribus* (*CIL*, III, 9832 = Dess, 5948; *CIL*, III, 2037 [8579], Betz, *sp. dj.*, str. 70, br. 172; *CIL*, III, 2708 [9725], *CIL*, III, 2835; *CIL*, III, 6413; *CIL*, III, 6416; *CIL*, III, 9885; Betz, *sp. dj.*, str. 68, br. 118; *CIL*, III, 9904 [14321a] *CIL*, III, 15001). Dva imena precizno su datirana, budući da se nalaze na terminacijskom natpisu, u razdoblju 37—41. god. (*L. Salvius, M. Suetio*). Usp. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, str. 457. Gotovo je identična situacija i u onomastičkom materijalu *VII* legije. O tome usp. A. Betz, *sp. dj.*, str. 64—67 i str. 31, br. 5 — *CIL*, III, 9864, = Dess 5950.

⁶⁵ Usp. E. Ritterling, *sp. dj.*, col. 1771; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, str. 92—93; I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, str. 344. Prema Tacitu (*Annales*, I, 39) legija je već 14 god. n. e. bila u *Ari Ubiorum* (Köln).

⁶⁶ Usp. K. Patsch, *PWRE*, III/1, col. 1068—1070, sv. Burnum; Isti, *GZM*, 1895, str. 388.

⁶⁷ *Jader*: *CIL*, III, 2911: *C. Allius T. f. Fab(ia) Luc(a) veter. leg. XX; Salona*: *CIL*, III, 2030: *T. Fuficius C. f. Pol(lia) vet. leg. XX; Burnum*: *CIL*, III, 2836 = Dess. 2651: *Sal. Frebranus T. f. Quir(ina) Baculus has(tatus) pri(or) leg. XX*. Možda nije bez značaja da se i među pripadnicima *XX* legije susreće rijedak gentilicij *Fuficius* (usp. bilj. 49 i 50), gotovo identičan gentiliciju *Fufisius* koji se nalazi na žrtveniku iz Jupiterova svetišta u Burnumu. Ta bi činjenica možda mogla biti argument tezi da je nosilac gentilicija *Fufisius*, a sljedećom toga i ostali zavjetodavci Jupiteru posvećenih ara u svetištu u Burnumu, bili unovačeni u *XX* legiju. No potrebno je napomenuti da se nosioci jednog istog gentilicija nalaze u raznim vojnim jedinicama u provinciji Dalmaciji, pa se može pretpostaviti da su unovačeni u isto vrijeme i vjerojatno u istim oblastima Itaije. Tako se npr. gentilicij *Allius*, vjerojatno jedan od najranijih, pojavljuje i kod pripadnika *XX* i *XI* legije (usp. T. Mommsen u *CIL*, III, str. 280, G. Alföldy, *Personennamen*, str. 57 i J. Medini, »Makarsko primorje u antici«, *Makarski zbornik*, I/1971, str. 22.)

⁶⁸ U svjetlu činjenice o ranom datiranju Jupiterova svetišta ili svetog mjesta udaljenog oko 2 km od Burnuma moglo bi se pretpostaviti da su se negdje u neposrednoj blizini nalazili i neki dijelovi prvog logora koji praktički i nije mogao biti na istom mjestu iznad Krke na Šupljaji gdje se postepeno gradio čvrsti vojni logor s kamenim objektima. Istraživanja koja posljednjih godina vrše Arheološki muzej iz Zadra i Arheološki institut iz Beča vjerojatno će osvijetliti i taj problem.

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

jedan takav survival oskičko-kampanske kulture, odnosno dijela i detalja njene religijske sfere, koji stjecaem okolnosti nije sačuvan u takvu obliku u svojoj postojbini niti u drugim regijama Italije. Ako se i prihvati solucija da se radi o vojnicima XI legije koji su bili u Burnumu tek od vremena Batonova ustanka i slijedom toga da se ovi zavjeti datiraju u kraj prvog decenija i drugi decenij I. st. n. e., a ne nešto ranije ukoliko su vojnici bili pripadnici XX legije, čak ni tada nije u pitanju veliki vremenski razmak između nastanka *iúvilas* zavjeta u Kapui i postavljanja Koranova žrtvenika u Burnumu, koji bi osporio mogućnost postojanja takva survivala. Naime, zadnje *iúvilas* iz Kapue potječu iz III st. prije n. e.,⁷¹ pa bi se dakle radilo o približno 200 godina ili o razdoblju od nekoliko generacija.

Kada su u pitanju religijske tekovine i pojave, odnosno očuvanje određenih obreda i kulturnih pravila, taj se razmak ne bi mogao smatrati velikim. Poznato je, naime, da su u nizu religija sačuvani tragovi starijih religijskih normi i tradicija prošlih epoha, da oni traju i žive u nekim slučajevima stotinama godina u potpuno izmijenjenim proizvodnim, društvenim i kulturnim uvjetima. U konkretnom slučaju dio kulturno-religijskih tradicija kampanskog kraja, uobličeni u poseban kulturni ceremonijal sastavljen od niza elemenata, uspio se očuvati do prelaza era, između ostaloga i zbog toga što su *iovilae* zavjeti i ritus samo jedan detalj iz kruga svetkovina posvećenih Jupiteru, božanstvu koje nije bilo isključivo rimsko nego općeitaljsko. Ono je imalo niz specifičnosti u raznim regijama Italije, koje su se ponegdje sačuvale i u klasičnim razdobljima rimske države

46. godine n. e. o obaveznoj upotrebi tria nomina (skupa s patronimikom i tribusom) najsporije bila prihvaćena upravo u vojničkim sredinama. Usp. H. Thylander, *sp. dj.*, str. 130—131: »Dans quelques listes de soldats, le surnom manque jusqu'au milieu du Ier siècles apr. J. C.«. Usp. također o tome H. M. D. Parker, *The Roman Legions*, Oxford, 1928, str. 173 i L. R. Dean, *A Study of the Cognomina of Soldier in the Roman Legions*, Princeton, 1916, str. 108. Nije li izostavljanje kognomena na natpisima vojnika bilo svojevrsno čuvanje italskih tradicija, odnosno tradicija onog kraja iz kojeg su te brojne skupine potjecale? Eventualno tumačenje da su na tim natpisima imena osoba peregrinskog statusa, nema osnova jer se radi o vojnicima Italicima. U legijama i VII i XI bilo je vojnika orijentalaca, prvenstveno iz maloazijskih krajeva, koji su prilikom novačenja dobili status rimskog građanina, pa je, iako su neki njihovi natpisi stariji od početka I st. n. e., njihova zajednička osobina da imaju cjelovitu imensku rimsku formulu u skladu s normama *legis Iuliae municipalis*. O tome usp. A. Betz, *sp. dj.*, str. 15 gdje je navedena i starija literatura (Seeck, Cuntz).

⁷¹ O vremenu postanka i datiranju usp. bilj. 16. U okviru teze da su *iúvilas* svojevrsni nadgrobni spomenici V. Pisani (*sp. dj.*, str. 75) dopušta mogućnost da su neke *iúvilas* mlađe od 211. god., kada je prestao postojati institut samostalnih kapuanskih magistrata »Quanto all'epoca di queste iscrizioni, si è d'accordo nel porle prima del 211, anno in cui i *meddices* di Capua furono aboliti; quantunque non è detto che ciò si riferisca anche ai *meddices* di confraternite religiosi, perloché quelle in cui non è nominato il *meddix tuticus* potrebbero anche essere più recenti di questa data«.

i kulture.⁷² Kao sastavni i bitni dio autohtone religije italskih plemena s vrijednostima i oblicima štovanja kakve je imao i prije rimskih osvajanja, tokom i poslije osvajanja u procesu romanizacije autohtonom kultu Jupitera dodani su u tim krajevima, a oni su najčešće u potpunosti i prevladali, oni elementi koje je sadržavao rimski Jupiter, a odnosili su se najčešće na oficijelni karakter kulta Kapitolijske Trijade i Jupitera Najboljeg i Najvećeg (*IOM*).

Argument određene snage u prilog pretpostavci da se ne samo na žrtveniku koji je posvetio *Caius Coranus* nego i na žrtveniku gdje je sačuvana samo filijacija dedikanta i Jupiterov nomen u dativu *CIL, III, 9900*), pretežno radi o kultu Jupitera koji nije imao isključivo klasične rimske, nego i neke druge lokalne autohtone (oskičko-kampanske?) osobine, pruža činjenica što je na tim natpisima ime dedikanda uklesano bez ikakvih epiteta (jednostavno *Iovi*). Takvi su zavjeti sasvim rijetki u provinciji Dalmaciji i drugdje u Iliriku. Pojavljuju se samo izuzetno, jer na ostalim dosta brojnim zavjetima uz ime Jupitera obvezno se nalazi neki epitet koji preciznije determinira karakter božanstva, a najčešće je to *Optimus Maximus*. Karakteristično je, zatim, da se na čitavoj istočnoj obali Jadrana u granicama SFRJ natpisi takvih osobina nalaze samo u Burnumu.⁷³

⁷² Usp. Thulin, *PWRE*, X, 1 s. v. *Iuppiter*, coll. 1140—1142. Gotovo kod svakog značajnijeg italskog plemena nalazi se neki specifični kult Jupitera autohtonog podrijetla: Etrušćani — *Iupp. Libertas*; *Iupp. Ciminius*; Umbri — *Iupp. Grabovius*; Sabelli — *Iupp. Liber*, *Iupp. Cacunus*, a kod Oska, odnosno u području koje je to pleme nastavalo — *Iupp. Lucetius*, *Iupp. Pius Rector* (na natpisu na osk. dijalektu i alfabetu), *Iupp. Liber* (na oskičkom natpisu), *Iupp. Flagius* (na *uvila* natpisu) i *Iupp. Milichius* (na oskičkom natpisu). Usp. također G. Dumézil, *La religion romaine archaïque avec appendice sur la religion des Etrusques*, Paris, 1974, str. 213—214. O situaciji u Cisalpinskoj Galiji usp. C. B. Pascal, *sp. dj.*, str. 79 i dalje. Tu Jupiter ima neke autohtone epitete a ne O. M., dok se na drugim natpisima on štuje *simpliciter*. Iako nije moguće utvrditi u kojoj se mjeri posvete Jupiteru *simpliciter* odnose na nekog autohtonog Jupitera, karakteristično je da su te posvete u Cisalpinskoj Galiji najčešće izvan gradskih naselja, a da su zavjetodavci pripadnici nižih socijalnih slojeva.

⁷³ Uz navedene natpise iz Jupiterova svetišta usp. i natpis *CIL, III, 2820: Iovi votum solvit P. Caius I(ibens) I(aetus) m(erito)*. Ime dedikanta ima iste onomastičke osobine kao i C. *Coranus* i T. *Fufisius*, dok stilizacija zavjeta također pokazuje neuobičajene karakteristike pa je očito da se, s obzirom na stilske i onomastičke osobine, može ubrojiti u grupu zavjetnih žrtvenika koju čine spomenici iz Jupiterova svetišta. Podrijetlo nosioca tog imena je nesumnjivo italsko, jer se taj gentilicij, izuzev Italije, nalazi samo na još jednom natpisu iz Panonije (usp. G. Alföldy, *Personennamen*, str. 70). U Italiji potvrde su ograničene na Etruriju i susjedne joj oblasti (*CIL, XI, Volsinium, 2690, CIL, III, 6020 Sestinium*). Po korijenu slično ime *Calinius* pojavljuje se i u Napulju i na oskičkom jeziku. Usp. M. Schulte, *sp. dj.*, str. 138 i 171.

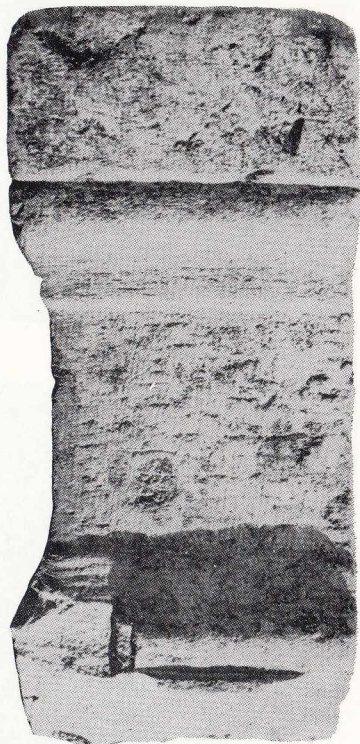
Sve navedeno govoriло bi da se zaista radi o zavjetima koji su odraz prisutnih tradicija onih krajeva i dijelova pučanstva gdje Jupiter nije kod tih slojeva bio tretiran kao *IOM*. O rasporedu i osobinama Jupiterovih zavjeta u Istri usp. C. B. Pascal, *sp. mj.* za osobine štovanja Jupitera na obali SFRJ usp. J. Medini, »Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana«,

Sl. 1.

Sl. 2.

Sl. 3.

Sl. 1.

Sl. 2.

Sl. 3.

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

S obzirom na osobine procesa romanizacije u tom području Ilirika, gdje je nesumnjivo taj proces imao vrlo intenzivan hod, te vodeći računa o društvenim slojevima koji su bili nosioci tih kretanja, a posebno o situaciji u Burnumu (vojni logor s velikim brojem Italika unovačenih u raznim regijama, središtima i zabačenim krajevima Italije, s dosta sigurnosti se može zaključiti da takve posvete u Burnumu nisu slučajnost. One su odraz složenih društvenih i kulturnih promjena u nekim dijelovima Italije, gdje su još uvijek trajale neke tekovine duhovne kulture italskih plemena i gdje još nije bila u cijelosti izvršena identifikacija starog lokalnog italskog kulta (Jupitera) s vrhovnim božanstvom rimske države (*Iuppiter Optimus Maximus*), odnosno gdje su postojali specifični kultovi Jupitera, karakteristični za područje pojedinog plemena.

Na kraju, završavajuši obradu ovog interesantnog spomenika potrebno je ukazati na sljedeće zaključke:

— Prvi put se izvan kampanskog područja utvrđuje postojanje i prakticiranje ritusa *iovilae*.

— Također se prvi put trag tog italskog ritusa, koji je dosada bio zabilježen na natpisima na oskičkom dijalektu i alfabetu, nalazi u tekstu epigrafičkog spomenika na latinskom jeziku. Unatoč tome što je taj pojam na žrtveniku u Burnumu bio napisan u dvije faze (I faza: *Iovi*, II faza: *le*) i, iako je diftong *AE* zamijenjen samoglasnikom *E*, analizom sadržaja i ostalih osobina utvrdilo se je da je u pitanju latinska transkripcija oskičko-kampanskog pojma *iúvilú* (*iúvilas*). Na taj način fundus leksika latinskog jezika obogaćen je još jednom riječi, ovoga puta ne u značenju transkripcije, nego utvrđenom kao materijalna činjenica u tekstu autentičnog antičkog spomenika.

— *Iovilae* zavjet u Burnumu je direktan import kulturne naravi iz Kampanije i, možda, najbližih joj susjednih dijelova Italije gdje je ta Jupiterova svetkovina i ritus mogla biti poznata.

— Unošenje te tekovine autohtone kulture italskih plemena iz Kampanije u Burnum bilo je posljedica povijesnih okolnosti i zbivanja krajem I st. prije n. e. i početkom I st. n. e., kada je bilo završeno osvajanje Ilirika i započeo proces romanizacije u intenzivnom obliku. U tom procesu romanizacije jedan od najvažnijih i naj snažnijih faktora bio je vojnički sloj koji su najvećim dijelom činili Italci.

— U Burnumu se *ioville* ritus, prema sačuvanim dokumentima, pojavljuje i prakticira kao izolirana pojava, odnosno izuzetak, u

referat održan na X kongresu Arheološkog društva Jugoslavije 1972. u Zadru, Zadar 1976, str. 187 i dalje.

okviru štovanja Jupitera. Karakteristično je da se taj pojam u smislu zasebne kultne obaveze ne navodi na drugim zavjetnim žrtvenicima iz istog svetišta, iako je gotovo sigurno da su neki dedikanti npr. (*Titus Fufisius*) bili iz kraja gdje je taj ritus bio poznat.

— Na temelju prethodno iznesene situacije o štovanju Jupitera i karakteru *iovilae* ritusa u Burnumu zaključuje se da je *iovilae* ritus i u svojoj postojbini bio u vrijeme prelaza era (a to je razdoblje postavljanja *iovilae* zavjeta u Burnumu) već gotovo u cijelosti inkorporiran u uobičajene svetkovine i kultne radnje posvećene rimskom, klasičnom Jupiteru.

— U slijedu razvoja *iúvilas* spomenika ara u Burnumu predstavlja zadnju fazu razvoja spomenika s podacima o tom ritusu, koji je započeo, prema sadašnjem stanju nalaza, u IV st. prije n. e. urezivanjem natpisa na posebne keramičke ploče, nastavio se u III st. prije n. e. (natpisi na blokovima od tufa) a završio početkom I st. n. e., kada je taj pojam postao sastavni dio običnog zavjetnog natpisa, urezanog na klasičnu votivnu aru. Takav razvoj plastično ocrtava specifičnosti uključivanja i postepenog nestajanja tekovina duhovne kulture italskih plemena u rimsku civilizaciju.

— Činjenica da je pojam *iovilae* nađen kao sastavni dio teksta zavjetnog natpisa posvećenog Jupiteru, postavljenog s ostalim spomenicima istog karaktera (votivni žrtvenici) u Jupiterovu svetištu ili svetom mjestu, još je jedan argument u prilog tezi Heurgona i drugih, kojom se *iúvilas* natpisi u Kapui tumače kao tragovi specifičnog i složenog ritusa Jupiteru u čast, a da se ne radi o nadgrobnim stelama, kako to smatraju *Vetter i Pisani*, niti, pak, da su u pitanju zavjeti Junoni, kako je to držao *J. Watmough*. Ovaj zaključak nije u suprotnosti s činjenicom da je između zadnjih *iúvilas* u Kapui i postavljenja žrtvenika u Burnumu prošlo oko 200 godina. Nema razloga za pretpostavku da je taj vremenski raspon mogao utjecati na mijenjanje karaktera *iúvilas*, odnosno *iovilae*.

— Obradom *iovilae* zavjeta u Burnumu otkriveno je vrijeme postanka i život Jupiterova svetišta ili svetog mjesta u blizini vojnog logora u Burnumu. Očito je da se radi o jednom od najstarijih Jupiterovih svetišta u antičkoj Liburniji i provinciji Dalmaciji.

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

J. Medini: IOVILAE-VOEU DE BURNUM

Résumé

Au début de la quatre-vingtième année du siècle dernier on a découvert à *Burnum* (*castrum* des légions romaines au Ier siècle de notre ère-localité de Šupljaja dans le village d'Ivoševci, près de Kistanje, au nord de la Dalmatie) à 2 kilomètres environ du camp militaire quatre modestes autels votifs couverts de courts textes d'inscriptions. Ces inscriptions-voeux à Jupiter — sont publiées dans le CIL III, numéros 9898, 9899, 9900, 9901 (Index I—II).

Le texte de l'inscription du CIL III 9898 suivant l'interprétation du CIL est le suivant: *Cora / nus Iovi / le. v. s./*. La comparaison des inscriptions a montré que le nom de *Coranus* était précédé du caractère C qui est gravé plus bas que les autres caractères de l'inscription, d'où il s'ensuit que le nom de *Coranus* est employé en fonction de *nomen gentile* et non pas de *cognomen* (suivant les indices du CIL). Le fait que les deux caractères initiaux dans la troisième ligne de l'inscription diffèrent par leur dimensions des autres caractères de cette même ligne a été la cause des différentes interprétations de leur sens, en partant de la reconstruction *L(a)etus* (Hulla), par *Iovi (Cae)le(sti)* (Glavinić), pour aboutir à l'hypothèse et la conclusion qu'il s'agit d'une intervention retardée, ou même, très récente dans le texte de l'inscription (Mommsen, Patsch).

L'analyse minutieuse épigraphique des traits caractéristiques de l'inscription, et, tout particulièrement, des caractères *LE* révèle que la différence entre ces deux caractères réside uniquement dans leur dimensions par rapport aux autres caractères de la même inscription ce qui peut corroborer la conclusion que ces deux caractères ont été gravés à la même époque chronologique et culturelle de laquelle datent l'élévation de l'autel et l'apparition de l'inscription. L'époque de la découverte du monument ainsi que les circonstances dans lesquelles il est conservé depuis ce temps-là excluent la justification de l'hypothèse d'après laquelle il s'agirait d'une intervention récente dans le texte de l'inscription. Une telle situation épigraphique offre les éléments pour une interprétation de la formation et de la signification du complément *LE* par rapport au mot qui lui précède dans le texte de l'inscription (le nom de Jupiter au datif). De cette manière on parvient à lire:

C(aius) Coranus Iovile v(otum) s(olvit), respectivement

C(aius) Coranus Iovil(a)e V(otum) s(olvit).

Le mot *iovilae* représente la transcription latine du mot osque *iūvilā* (au sing.), *iūvilas* (au pl.) qui n'est enregistré que sur les monuments à Capoue du IVe—IIIe siècle avant notre ère. (Note 15—16). Sur la signification du mot il y a trois opinions; d'après les uns les *iūvilas* seraient la marque de voeux spécifiques en honneur de Jupiter (Note 17), d'après les autres ils seraient des monu-

ments couverts de telles inscriptions, des stèles funéraires (Note 18), tandis que pour les troisièmes leur sens porterait sur les voeux faits à l'honneur de *Iuno Lucina* (Watwmough). Dans les limites de la première opinion l'idée de *iuvila* exprimerait les cultes complexes composés d'une série de cérémonies et présents offerts à Jupiter dont plusieurs se répétaient périodiquement (Note 19—20). Sur la durée des fêtes de tel caractère en honneur du Jupiter local à Capoue les données plus récentes de la fin du IIIe siècle avant notre ère manquent complètement mais il est possible de supposer que ces fêtes aient continué d'avoir lieu aussi beaucoup plus tard au cours de l'époque de la république et de la romainisation, perdant successivement leur importance et devenant une partie des actions rituelles consacrées à Jupiter Optimus Maximus. Pour cette raison il est possible qu'elles soient arrivées à *Burnum*, comme restes de la culture autochtone osque-capouanne, avec les soldats italiens recrutés dans les légions XX *Valeria Victrix* et XI (*Claudia pia fidelis* à partir de l'année 42). L'analyse onomastique des noms de ceux qui faisaient des voeux sur les trois autels du sanctuaire hypothétique de Jupiter à *Burnum*, qui n'est pas encore recherché par les archéologues, donne la preuve de leur origine italique en offrant simultanément aussi les éléments pour une conclusion sur la diffusion et la connaissance des ces noms dans la Campanie (*Coranus*, Note 42—47), *Fufisius*, Note 49—54, *Vocconius*, Note 56—58. C'est par la même analyse qu'on a constaté que tous les autels avaient été élevés dans les premières décennies du Ier siècle de notre ère (la formule nominale est composée uniquement de *praenomen* et de *nomen gentile* et, c'est dans le cas seul de la filiation). Que la construction des autels datent des temps relativement hauts, indique aussi la stylisation des voeux de *Coranus* et de *Vocconius* qui n'est pas classique; c'est à Jupiter (non pas à IOM) qu'on fait les voeux, et son nom est cité dans le texte après le nom de celui qui prononce le vœu. Une telle stylisation des voeux indique sans doute que les anciennes traditions du culte de Jupiter ont été gardées et ce fait même donne aussi indirectement l'appui à la conclusion que la cérémonie des *iovilae* a été pratiquée dans le temple de Jupiter à *Burnum*. Donc, C. *Coranus* a mis en valeur ses obligations rituelles particulières envers Jupiter dans le sens des anciennes traditions religieuses de la région dont il a été originaire et les a désignées au moyen du complément *LE* qui crée une idée linguistique et sémantique particulière avec le nom de Jupiter au datif. On y a fait attention à ce que le nom de Jupiter ne disparaisse dans le texte, de même que sa signification ne soit pas diminuée (d'où peut-être aussi les caractères mineurs du complément?). De cette façon le texte sur l'autel contenait le vœu habituel à Jupiter, mais c'est en même temps par le mot *iovilae* (probablement dans le sens du génitif déterminatif) qu'on exprimait d'une manière plus précise un culte obligatoire, spécifique et complexe, très rare déjà à cette époque, et que C. *Coranus* répétait périodiquement à Jupiter.

Les conclusions les plus importantes auxquelles l'analyse de l'inscription a abouti sont les suivantes :

— c'est pour la première fois que la trace d'un ancien rite italique (osque-campain) est fixée dans un texte en langue latine, ce qui veut dire que le

IOVILAE ZAVJET IZ BURNUMA

fonds lexique de la langue latine s'est enrichi d'un mot qui jusqu'à présent n'a été connu qu'en transcription de l'osque.

— Le culte des *Iovilae* pratiqué à *Burnum* représentait un phénomène isolé tandis que sa pénétration dans ce milieu était la suite des circonstances historiques à la fin du Ier siècle avant notre ère et au début du Ier siècle de notre ère.

— A cette époque le culte des *iovilae* n'était même dans sa patrie (Campanie) que le reste d'anciennes traditions religieuses intégrées dans les fêtes consacrées à Jupiter classique (romains).

— Le fait que l'idée des *iovilae* est la partie intégrante de l'inscription dédiée Jupiter et qui a été trouvée ensemble avec les trois autres autels (couverts eux aussi de dédicaces à Jupiter) dans le temple ou lieu saint de Jupiter représente l'argument en faveur de la thèse d'après laquelle les inscriptions *iuvilas* de Capoue des IVe et IIIe siècles avant notre ère seraient les traces d'un culte complexe en honneur de Jupiter (Heuron) et qu'il ne s'agirait ni des monuments funéraires (Vetter, Pisani), ni des vœux prononcés à *Iuno Lucina*.